

A CONSULTATIO MAGYARORSZÁGON

A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez

I.

Thomas Lansius tübingeni jogász 1613-ban, egyetemének székhelyén vaskos könyvet jelentetett meg *Consultatio de principatu inter provincias Europae* címmel. A kötet – minden fontosabb európai ország mellett és ellen elmondott beszédek formájában – arról szól, hogy melyik Európa első állama, s ez – az ajánlás írójának és címzettjének személyéből következtethetőleg – nem lehetett más, mint Germania. Az Ajánlást ugyanis Frigyes Achilles württembergi herceg írta Mátyás császárnak, a mi II. Mátyás királyunknak címezve: megemlítette benne, hogy eme consultatió testvérén, Magnuson kívül még két szász és egy schleswing-holsteini herceg vett részt, a várható konklúziót pedig a következő zengzetes, magyarra megfelelőképpen nehezen lefordítható mondatba foglalta: „deprehendo, in toto terrarum orbe nihil Europa praestantius, et in Europa nihil Germania nobilius, et in Germania nihil imperatore Matthia augustius reperiri: hoc ipsum in argumentum arripere volui”. Az Ajánlást a második kiadásban (1620) Lansius János Frigyeshez, a ténylegesen uralkodó württembergi herceghez, Frigyes Achilles apjához adresszált előszava követi, 1620-as keltezéssel. A professzor szükségesnek tartotta megírni benne, hogy a könyvet Rómában indexre tették, majd reményét fejezte ki, hogy az új kiadást a címzett éppúgy kegyelmes patrocíniumába veszi majd, mint a korábbi.¹

Magának a consultatióknak mibenlétéről minden más lényeges tudnivaló Lansiusnak az olvasóhoz címzett, 1613-ból datált Praefatiojában és egy utána lenyomatott meghívólevélben olvasható. A tudós jogász először is hangsúlyozta, hogy a kiadott könyv tartalmát, mármint az egyes országok mellett és ellen elmondott beszédeket, sem az antik Róma szenátusi határozataként, sem a Szent Birodalom szankciójaként nem szabad felfogni, hanem minden csak önálló vélemények senkit nem sértő, szabad kinyilvánításának értendő benne. A nézetek eltérésének lehetséges voltát a későhumanista literátus korára roppant jellemző módon a következőképpen magyarázta: idézett két, egyenként 11 egytagú szó-ból álló hexametert (az egyik a jó, a másik a rossz dolgok katalógusát tartalmazza):

Lex, Rex, Grex, Res, Spes, Ius, Thus, Sol, Sal, (bona) Lux, Laus;

Mars, Mors, Sors, Fraus, Fex, Styx, Nox, Crux, Pus, (mala) Vis, Lis,

majd kifejtette, hogy az értelem és a versforma megsértése nélkül 39, 916, 800 változat készíthető belőle, leírása egy embernek 91 éve és 49 napjába kerülne. A consultatio résztvevőiről azt mondja el, hogy ifjú hercegek és a német nemesség színe-java, összesen 21 személy tartotta. Erre következik aztán Johann Joachim von Grünthallnak, a tübingeni Collegium illustre vezetőjének² (ephorus) az

¹Lanisusról: Christian Gettlieb JÖCHER, *Lexicon III*, Leipzig, 1750, 2271; J. Chr. ADELUNG, *Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jochers allgemeinem Gelehrten Lexicon III*, Leipzig 1284–1285; *Allgemeine Deutsche Biographie XVII*, 700. A könyvről: Waldemar ZACHARASIEWICZ, „Johannes Kepler, James Howell und Thomas Lansius. Der Wettstreit der europäischen Nationen als literarisches Thema im 17. Jahrhundert” in *Johannes Kepler 1571–1971. Gedenkschrift der Universität Graz*, Graz 1975, 683–725; az 1613-i tübingeni első kiadást követő továbbiakról: id. h. 690. A Tübingen, 1620-i, második kiadás az Országos Széchényi Könyvtárban, a negyedik (Tübingen, 1635) a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található.

²A Collegium illustreről irodalom: Friedrich SECK – Gisela KRAUSE – Ernestine STÖHR, *Bibliographie zur Geschichte der Universität Tübingen*, Tübingen 1980, 261–262.

egyetem rendjeihez intézett levele: a vezetése alatt álló intézetben lakó fiatalberekben szilárd a meggyőződés, hogy nemcsak karddal, hanem tudással is szolgálniuk kell hazájukat; hogy pedig levelének címzettjei a Collegium növendékeinek közjóra irányuló törekvéséről meggyőződjenek, hallgassák meg 1613 szeptember 26-án és a következő néhány napon a szokott helyen tartandó consultatiót: – azt tehát, ami ezer lapon nyomtatásban megjelent, de a kiadott formában nyilvánvalóan nem hangozhatott el.³

A Collegium illustre lovagi akadémia volt, a consultatio 21 résztvevője kivétel nélkül ennek növendéke; a kor a bontakozó abszolutizmusé, a politikai irodalomban Justus Lipsius *Politica*jának térhódítása, melyben feltűnően hosszú rész olvasható (III, 3–9) a politikai testületek tanácskozásáról. A consultatio ugyanis magyarul „tanácskozás” (így fordította a szót már Veresmarti Mihály a jezsuita Leonardus Lessius Consultatio című hitvitázó művének címlapján),⁴ résztvevői tanácsurak, akik az államformától és az alkotmánytól függően a fejedelem vagy más közéleti személyiség elnöklete alatt szenátusban, consiliumban, consistoriumban vagy akár parlamentben fejthetik ki véleményüket; még arról is jelent meg ekkortájt könyv, hogy miként kell a pápai udvarban „tanácskozni”.⁵

A nemességet a politikai életre nevelő, tehát iskolai consultatio kialakulásának az udvarok igénye mellett másik tényezője a későhumanista tudósréteg volt, amely úgy készítette elő vezető szerepre hivatott növendékeit a politikai pályára, hogy a retorikaoktatás új keretéként bevezette a consultatiót: nem tett vele mást, mint hogy az adott esetben tanítványainak tanácsosokká képzését saját hatáskörébe vonta, és a humanista hagyomány birtokában úgy valósította meg, hogy fiktív témákon – Lansius esetében pl. az európai államok elsőbbségének vitáján – tanította az ókori retorika *genus deliberativum*-nak nevezett beszédtípusát.⁶ A szónok új helyzete és az antikvitás óta teljesen megváltozott közönsége tette aztán szükségessé politikai szakíróknál annak hangoztatását, hogy a tanácskozáson elmondott beszéd ne legyen hosszadalmas és iskolás ízű, tűnjék ki viszont azzal, hogy tömör és szellemes, méltóságteljes és hatásos.⁷

A consultatio szó a XVI–XVII. század fordulóján a nemesek nevelésével foglalkozó iskolákban, a fiktív consiliumok és még serdülőben lévő consiliariusok körében ilyenformán bővült új, speciális értelemmel, és ettől kezdve vált a jövőendő tanácsurak politikai oktatásának egyik gyakorlati eszközévé.

A consultatió elmondott beszéd tehát nem novum, hanem az Arisztotelész óta jól ismert *genus deliberativum* egyik korhoz kötött változata, új azonban a kerete: nem más ez, mint az ekkor kialakuló legfelsőbb politikai intézmények munkájából absztrahált iskolai oktatási forma, amelyben változtatható számú, de korántsem tetszés szerinti sokaságú tanácsos fejti ki véleményét valamely témáról.

³W. ZACHARASIEWICZ *i. m.* 717–718 szerint a *Consultatio* eredeti formájában (1613) azt tartalmazza, ami ténylegesen elhangzott. Ez az állítás nemcsak azért nehezen elfogadható, mert 1000 lapot még akkor is nehéz felmondani (deklamálni), ha napokat szánnak rá, és diákokról lévén szó, még akkor is valószínűtlen, ha Lansiusnak már eleve döntő befolyást tulajdonít a megfogalmazásban. Az igazság az lehet, hogy mind a csakugyan elmondott beszédeket, mind az először kinyomtatottakat Lansius írta, hisz a könyvet 1613-ban meg sem jelenthették volna, ha a consultatio idején nincsen nyomdában a kézirat.

⁴RMNy 1025, 1042; RMK II, 1706 (Pozsony 1640; ezt a kiadást használtam). A könyvben csak az első és az utolsó fejezet címe tartalmazza a *consultatio* szót, másutt *Consideratio* (elmétkedés) áll, s az egésznek különben sincsen köze a politikai irodalomhoz és a Lansiusnál olvasható consultatiohoz, korjellemző viszont mindkét szó használatának változására és jelentésének ingadozására.

⁵Gabriel PALEOTUS, *De sacri consistorii consultationibus* Romae, 1598.

⁶Her. 1, 2, 2: „deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem”. A szó megvan Cicerónál és Quintilianusnál.

⁷Hyppolitus a COLLIBUS, *Princeps, consiliarius, palatinus sive aulicus et nobilis* Hanoviae, 1599. A szerző Bodinre hivatkozva mondja, hogy a fejedelemnek tanácsosokra van szüksége (48), a *consultatio* tárgyalásánál Arisztotelészt idézi (232, 243). A *consiliarius* szónoklása: 240–41, 316. Ugyanigy a jezsuita Adam CONTZEN, *Politicoꝝ libri decem* Coloniae, 1629. A könyv már 1632-ben megvolt a rend nagyszombati könyvtárában (ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban). A nemesek és a fejedelem ékesszólásáról: IV, 20, 2, 4; VII, 3, 3–4.

A valóságnak megfelelően elnöke van, aki megnyitja és lezárja az ülést, és a consiliariusok az ő felszólítására, meghatározott sorrendben, votumot adnak elő. A szónoklás gyakorlásának eme új kerete az iskolai hagyományban a retorika-oktatás korábban is jól ismert nyilvános rendezvényeire (disputatio, declamatio) kapcsolódott, igen gyorsan helyet kapott a nyilvános szereplésre előkészítő nevelés másik fontos terrénumán, az iskoladrámában, s olykor lényegesen megváltoztatva szerkezetét, consultatók sorává alakíthatta át,⁸ az iskolán kívül pedig, a verses vagy prózai politikai röpiratok íróinál, könnyen válhatott a szónoki beszéd, a dialógus, a fiktív levél és más, nagy irodalmi hagyományú szövegtípusok mellett a publicisztika könnyűszerrel elsajátítható irodalmi formájává.

Az iskolai consultatio historikumának felvázolása után sem árt újból, nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a XVI–XVII. században nem minden „Consultatio” címet viselő könyv vagy mű politikai intézményrendszerrel kapcsolatban álló consultatio, mert hiszen Erasmus ilyen cím alatt a török háborúkról írt, s a jezsuita Lessius említett műve sem politikai értelemben vett „tanácskozás”. Még a genus deliberativumot képviselő consultatióktól is elkülönítendőek mindazok a szövegtípusok, amelyekben több személy lép ugyan fel, de hiányzik a tanácskozást kétségtelenné tevő keret: nem consultatio tehát a magyar irodalomban a *Sebes agynak késő sisak* c. verseiklus, mert minden valószínűség szerint metszetgyűjteményt kísérő versekből készül,⁹ s ugyancsak nem consultatio a certamen, amelyben a bor és a víz „pántolódnak”, bár vitájukat bírák döntik el,¹⁰ nem tartoznak ide a dialógusok,¹¹ és nyilvánvalóan nem itt a helye annak a „gúnyvers”-nek sem, amelyben II. Rákóczi György Geleji Katona Istvánnak gyónik.¹²

A „gúnyénekek” vagy az irodalomtörténetírásban szokottabb néven pasquillusok formai szempontból egyszer külön vizsgálatot érdemelnének, mert nem világos, hogy megtalálható-e némelyikben a consultatiók nyoma. A *Régi Magyar Költők Tárá*nak XVII. századi sorozatában eddig kiadottak között a legkorábbról (1606) datáltban először a mindig nólakként fellépő Magyarország beszél, majd az ország nagyjainak jellemzése vagy önjellemzése következik, az utolsó versszakban (Epilogus) maga a szerző szól a legújabb eseményekről.¹³ Egy 1616-ra kelteztetben ugyancsak Magyarország teszi ugyanezt egyes vármegyékhez és politikuskokhoz fordulva, a végén pedig három versszakban a szerző nyilatkozik;¹⁴ egy 1631-ből származóban a költő beszél egyes személyekhez, versét „Ad lectorem” című, kétstrófás részlettel zárja.¹⁵

A kritikai kiadásban olvasható anyag áttekintése azzal az óvatos megállapítással zárható, hogy a magyar pasquillusokba, galámbbis az 1630-as évekig, nem hatolt be a consultatio; talán azért, mert lassan terjedt a gúnyverseket írók és olvasók körében, s talán maga a pasquillus is más irodalmi kánon hatása alatt alakult ki és fejlődött tovább.¹⁶ Ugyanakkor a külföldön Magyarországról szerzett röpiratok között a XVII. század második felétől már akad néhány ilyen formában szerkesztett broszúra: consultatio a *Der Ungarischen Herrn Consiliariorum . . . Meinungen wegen bestehenden Angriffs auff Wardeyn* (1660 vagy 1661) című, valamint a *Neu-eröffnete sonst allergeheimste Geistlich-Statliche Jesuiter Raths-Stube*, (h. n. 1648).¹⁷

⁸Martin KRAMER, „*Rhetorikunterricht und dramatische Struktur. Am Beispiel der consultationes.*” In *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, hrsg. v. Albrecht SCHÖNE, München, 1976 c. kötetben (260–74, 300–306); Klaus REICHERT, *Barockdrama und Absolutismus*, Frankfurt/M. 70–71, 89, 184.

⁹RMKT|XVII, 8, 36–107, 507.

¹⁰RMKT|XVII, 8, 427–40, 715–20.

¹¹RMKT|XVII, 9, 269, 657–60.

¹²RMKT|XVII, 9, 221–30, 637–80.

¹³RMKT|XVII, 1, 392–96.

¹⁴RMKT|XVII, 8, 218–24, 541–43.

¹⁵RMKT|XVII, 9, 9–12, 569–71. – TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*. Szeged, 1928; VARGA Imre, *A verses nemesi pasquillus*, ItK 1963, 287–302.

¹⁶A consultatióhoz semmi közük a következő pasquillusoknak: EPhK 1903. 445–46; ItK 1909, 476–82; ItK 1914, 451–59; ItK 1941, 297–300; ItK 1965, 297–99.

¹⁷KÖPECZI Béla, „*Magyarország a kereszténység ellensége*”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp. 1976, 109, 143.

Mindezzel azt kívánom jelezni, hogy a consultatio hazai történetét nagy körültekintéssel kell kezelni: mindenekelőtt gondosan ügyelni, hogy csakugyan megvan-e az elnök és tanácsosok jelenléte által biztosított consultatiós keret; számba venni továbbá, hogy az anyag feltáratlansága vagy szétszórtsága miatt eléggé áttekinthetetlen meghonosodásának története, s legfeljebb jelezni lehet, hogy drámában, röpiratban és deklamációban melyek a legfeltűnőbb, korábban másként minősített, vagy éppen félreértett, hibás szerkesztésű műveknek ítélt példái.

II.

Latin iskoladrámába szerkesztett consultatióról egyelőre nem sokat lehet mondani. A legelső itthon írt, előadott és kinyomtatott consultatiós drámának ma Lackner Kristóf *Cura regijája* látszik, amely valóban „udvari ékesszólásra és a szerző politikai elveire oktatja a tanulókat”. A „királyi gond” az adott esetben a királyfiak nevelésének és a trónutódlásnak fontos kérdése; a „certamen-szerű retorikai kifejtés”-en¹⁸ consultatio értendő: a szó is előfordul benne mindjárt a soproni szenátushoz intézett ajánlásban, a Prologusban, az Argumentumban, nem hiányzik a szövegből sem. Az egykori néző meg tudhatta, hogy a tanács összehívása és a határozat felolvasása a titkár feladata, a tagok polgári és katonai méltóságokból állnak, a mai olvasó pedig megállapíthatja, hogy a feltűnően hosszúnak tartott második felvonás azért „jóval több, mint a másik öt együtt”, mert a consiliariusok ebben fejtik ki véleményüket. A tanácsosok helyét a király jelöli ki, számuk 7; ugyanez a gremium összeül még a harmadik, a negyedik és a hatodik felvonásban, s az egyik consultatió külföldi követet bocsát maga elé, kinek idegen nyelvű beszéde balról jobbra olvasott, de jobbról balra haladva írott latin szöveg.¹⁹

Lackner Kristóf nagyműveltségű ember volt. Drámájából kiderül, hogy tudott Montaigne-ről (38), Morus *Utópiájáról* (50), Vesaliusról (41), megfordult egy padovai könyvkereskedőnél (40); világos továbbá, hogy megvoltak a maga megalapozott vallási, művelődési és politikai nézetei. Az előbbi két kérdéskörbe tartozik, hogy nem kedvelte Ramus követőit (35) és a kálvinistákat (49–50), nagyra becsülte Itália, Franciaország és Németország literatúráit (89), ismerte a könyvtárak hasznát (85–86, 77), jól tudta, hogy a szónoki gyakorlat és a dialektika ismerete segítenek a tanácsoshoz illő rögtönzött beszéd elsajátításában (73), gondot fordított rá, hogy jól hangzó politikai aforizmákat tanítson (51, 82). Politikai nézetei hazai és külföldi tapasztalatait tükrözik. Korántsem volt valami kedvező véleménnyel a Birodalom belügyeiről és az egyetemek „doktorocskáiról” (doctorculi, 22), lesújtóan nyilatkozott a keresztény katonaság fegyelmezetlenségéről (101), a tizenöt éves háborúban elkövetett kegyetlenkedéseiről (96), és leírta, hogy a legutóbbi felkelés idején a magyar katonák (Bocskai hívei) ezerszámra adtak el magyar rabokat a törököknek (113–114). Ugyanakkor korántsem ellensége a rendiségnek, mert világosan kijelenti, hogy a határok védelme és a szövetségkötés az országgyűlésre tartozik, ahol „teljes joggal tárgyalnak ezekről és hasonló közjót érintő ügyekről” (70).

A magyarországi consultatio-szerzők között Lackner az egyetlen, aki irodalmi kérdésekről nyilatkozik. Inkább kultúrtörténeti érdekesség, mint témánkhoz tartozó adalék, hogy elítélte, szkita és barbár szokásnak tartotta az asztalok melletti éneklést; valószínűleg ugyanazt, amit kortársa, Schödel Márton a rómaiakig visszanyúló ősi szokásnak minősített.²⁰ Sokkal fontosabb ezúttal, hogy Lackner az Epilogusban az ifjak nevelésének exemplumaként hozza szóba darabját, amely a tényleges látás (per organon visus) és a lelki szemek által (per mentis oculos) teszi láthatóvá mondanivalóját. Tártya az az ősi szónoki téma, hogy a katonák vagy a tudósok hasznosabbak-e az államnak; a kifejtés módja consultatio, melyben tanácsurak adják elő véleményüket; ennek rendelődik alá az egész dráma mint egyedi exemplum: annak bemutatása, hogy Penniniában (Pannonia) a katonaságra kedvet érző királyfi meghal, a tudományszerető dicsőségesen trónra jut, sőt tudós híre által hazája új tartománnyal gyarapodik.

¹⁸ *A magyar irodalom története II*, szerk. KLANICZAY Tibor Bp. 1964, 40.

¹⁹ A kötet leírása: RMNy 1112 (RMK II, 367); a *consultatio* szó a szövegben: 2,104, 105; a szerző *consultatio* szerzőjének nevezi magát (168).

²⁰ Lackner szavai: „Scythicum ac agreste convivorum carmen, pertubati cerebri figmentis vanissimis resertum, non assumis” (*Cura regia*, 69). Schödelnél: *Disquisitio* Argentorati, 1629, A3. (RMK III, 1440.)

Lackner consultatiós drámájának kassai megjelenési helyéből nyilvánvaló, hogy ez a ma elsőnek látszó mű az ország nyugati és keleti sarkában egyformán ismert lehetett, s legalább evangélikus körökben elfogadták és alkalmazták. Az Andreas Gryphius német nyelvű drámájából átszerkesztett és 1669-ben Eperjesen előadott latin Papinianusba mindenesetre a hazaiak iktattak egy teljesen szabályos consultatiót: az elnök maga a címszereplő, aki egy szónoki fordulattal megnyitja a tanácskozást, felteszi a megvárgyalandó kérdést, votumokat kér, majd összefoglalja nem kevesebb mint húsz consiliariusának véleményét.²¹

Az itthoni oktatási viszonyokból adódhat, hogy magyar nyelvű drámából csak évtizedekkel később-ről ismeretes az első consultatio. A ma hozzáférhetőek között az első Miskolczi Zsigmond nagyenyedi tanár Cyrus-drámájában olvasható: ebben a király, egy-egy álmának megfejtésére, két alkalommal hív össze tanácsulést. A consultatio szerkezete abban különbözik az eddig ismertett sémától, hogy előbb a Magusok (bölcsek) megmagyarázzák az álom jelentését, azután a 6 consiliarius kifejti véleményét a jövődőlésből származó tennivalókról, majd újból a Magusok veszik át a szót és a király ezeknek votumát fejt ki bővebben. A tanácsurak közül ötöt puszta számmal jelölnek a darabban; csak az elsőnek, Harpágusnak van neve: ő az, aki a Magusok összehívását javasolja, s ugyancsak ő, akinek votumára az uralkodó azonnal válaszol. Ugy látszik, hogy a papságnak nagy szerepet juttató drámában (Magusok) az első consiliariusnak valamiféle főminiszteri funkciója van. A Cyrus-dráma második consultatiója abban különbözik az elsőtől, hogy egy Nuncius is fellép benne. Ez a jelenet nem egyéb, mint a követfogadás bemutatása,²² amit már Lackner is színpadra vitt korábban, és amivel a XVII. század politikai írói ugyancsak foglalkoztak.

A latin című, de magyar nyelvű *Comedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum vel actus generalis de Turcis et Hungaris* XVII. század végi iskoladrámáról²³ régóta tudott, hogy egyik intermediuma szoros kapcsolatban áll a Miskolczi Zsigmond játékában találhatóival; tudtom szerint azonban azt még nem mondták ki, hogy consultatiók is összefűzik a két színjátékot: abban kettő, ebben három a számuk. Az első a törökök tartják Izmael elnökletével, 9 consiliariusal, a másodikat Báthory István erdélyi vajda 7-tel, a harmadikat Mátyás király ugyanennyivel. A török tanácskozását Izmael bevezeti és lezárja; az elsőnek szóló consiliarius méltósága abból tűnik ki, hogy votumára Izmael azonnal reflektál, és tanácsosát utódának nevezi („ki lesz utánam a vezér”, 48. sor), tehát neki is afféle főminiszteri rangja van. Minden tanácsúr visel nevet: egyseseket az előtte szóló nevez meg, mások maguk mutatkoznak be, s csak kettőt nem ismerhetett a néző, de az egyiket, a Mekktát kétszer megjár, jóstehetőséggel megáldott és a magyar koronára pályázó Aladár Memhetet a török dolgokban jártas publikum talán ruhájáról ismerhette fel, a másikat pedig csonka kezéről. A darabot egyébként is olyan közönség előtt játszhatták, amely az elszórt török szavak tanúsága szerint tudhatott valamicskét ezen a nyelven.

A Báthory István vezette consultatio azonos lefolyású: az elnöklő vajda tanácsot kér, a consiliariusok megnevezik az utánuk szólókat. A tanácsosok abban állapodnak meg, hogy követet (Orator) küldenek a királyhoz, aki azonnal útnak is indul Báthory István levelével, megjelenik Mátyás udvarában Budán, megtartja beszédét, és átadja a magával hozott iratot. E harmadik, udvari consultatio tehát Lackner egyik felvonásához és a Cyrus-dráma második tanácskozásához hasonlóan követfogadást tartalmaz. A király által vezetett tanácsülés különben rövid, a 7 tanácsos mindegyike csak egy-egy strófát mond, mindegyik megnevezi az utána szólót. A magyarok consultatióiban az elsőnek szónokló tanácsosnak nincs megkülönböztetett szerepe, a Báthory vezette ülésen meg éppen a második consiliarius mondja ki azt a véleményt, amit az elnök aztán határozatba foglal. A magyar nyelvű consultatókhoz azt kell még megjegyezni, hogy a Papinianus-drámában előforduló latin „votum” általában „vox” (voks), a tanácsúr „voxol”, „voxot mond” (votum fert), és a consilium résztvevői magyar részen „Méltóságos Grófok és Tanácsos Urak” Báthory István, „Méltóságos Urak Fő rendek s Nemessék” Mátyás színe előtt.

²¹ ANGYAL Dávid, *Gryphius András a magyar színpadon*, in *Heinrich-Emlékkönyv* Bp. 1912, 75–76. A dráma kézírata: OSzK Quart. Lat 697; a *consultatio*: ff. 9–11. A dráma erősen lerövidített túrócszentmártoni kézíratos vázlatában ugyancsak megtalálható a *consultatio* (ff. 349–51, az MTA könyvtárában mikrofilmen olvasható).

²² *Régi Magyar Drámai Emlékek*, szerk. KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla Bp. 1960, 477–513.

²³ I. m.: II, 515–55. A török *consultatio* fő forrásához: BUSA Margit, *Egy ismeretlen színjáték* ItK 1956, 187–96. A dráma értékeléséről: *RMDE* II, 550, ill. *Prologus* 1026–29 sor.

A kenyérmezei csatáról szóló iskoladrámát azzal szokták kritizálni, hogy magából „a csatából semmit nem látunk”, mert Báthory katonáihoz intézett, egyetlen strófából álló beszédével és egy latin rendezői utasítással, (a törökök megjelennek és gyorsan legyőzöttek) valamint Kinizsi (Kenési) Pál legendássá vált győzelmi lakomájának bejelentésével valóban befejeződik. Nem tudni azonban, hogy a rendező miféle más látványosságokat iktatott még be, és tisztában kell lenni vele, hogy a szerző a kor fogalmai szerint már azzal tökéletesen megoldottnak vélhette drámájának retorikai oktató funkcióját, hogy egyetlen darabba három consultatiót sikerült bedolgoznia.

A két, egymással két vonatkozásban is összefüggő, református iskoladrámával kapcsolatban újból felvehető, de határozottan most sem eldönthető közelebbi vagy távolabbi kapcsolatuk kérdése. A tárgyat összefüggésben először is az merülhet fel, hogy az erdélyi iskolákban hol és mit tanítottak politikából a consultatióin kívül. Ha Miskolczi Zsigmond színjátékét kétségtelenül Nagyenyeden adták elő az újabb kapcsolat láttán bizonyos valószínűséggel javasolható, hogy a kenyérmezei csatát a maga iskolai céljai szerint dramatizáló szerzőt is az enyedi kollégiumhoz, vagy közvetlen vonzóköréhez kössük. Ami a politikai tanokat illeti, közvetve talán Bethlen Miklós ösztönzésére, közvetlenül Pápai Páriz munkásságára, ebben is az udvari és politikai tárgyú művekre gondolhatunk: a *Pax aulaejára* (1696) és az *Ars heraldicajára* (1694), leginkább azonban az író *Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis* (1714) című művére, amellyel Bánffy Imre vizsgázott a kollégiumban, és amelynek bizonyossága szerint a „civilis philosophia” a tantárgyak közé tartozott.²⁴

Ami az ismertetett consultatiós drámák nyelvét, stílusát és a szerzők irodalmi műveltségét illeti, hadd utaljak Busa Margit megállapítására, amely szerint az író a kenyérmezei csata előtt török haditanács szereplőit Gyöngyösi István *Porábul meg-éledett Phoenix*ének seregszemléjéből olyképpen állította össze, hogy az ott harci díszben felvonuló török tiszteket tanácsurakká formálta. Gyöngyösinél ez áll:

Gyönek a' Pécslek az Kara Memhettel,
Születése szerént Dalmata nemzettel,
A' min most-is vagyon olly forma termettel,
Noha már korcso súft Török természettel. (III, 3, 19)

Az ismeretlen szerző consultatiójában a consiliariussá átműsített török tiszt így mutatkozik be:

Nékem is köztetek Kara Memhet nevem
Jöllehet énnékem Dalmata Nemzetem,
Mint meg is mutattya az én fris termetem
A kevély Magjarrá készen van fegyverem. ²⁵

Hasonlóképpen simul be minden Gyöngyösi-passzus a szövegbe, melyet mai szemmel olvasva számos antik vonatkozása miatt iskolásnak, egészében véve farsztoán gyöngyösiánusnak találunk, holott talán inkább a XVII. század második felének főúri és művelt köznemesi irodalmának iskolai változatát kell látnunk benne: legalábbis ez derül ki a kor publicisztikai céllal megírt magyar nyelvű consultatióiból.

III.

Az *Egynéhány versben foglaltatott magyarországi uraknak voxoldása* című vers²⁶ történeti háttére a következő: Rottal János, a iudicium delegatum (vagy másként pozsonyi commissio) elnöke 1671. január 21-re tanácskozássra hívott bizonyos főpapokat és főurakat, szám szerint 33 embert, mert Bécsből azt az utasítást kapta, hogy vegye rá a megyéket az országban állomásozó német csapatok eltartá-

²⁴ ItK 1968, 273–83; PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza Bukarest, 1977, 330–40. – Michael STOLLEIS, *Arcana imperii und Ratio status* Göttingen 1980.

²⁵ *A magyar irodalom története* II: 284; BUSA Margit, *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, Bp. 1958, 50–59. és *A kuruc küzdelmek költészete* kiad. VARGA Imre Bp. 1977, 67–76, 750–51.

²⁶ Szövege BUSA Margitnál *i. m.* 84–94 és VARGA Imre közlésében *i. m.* 208–219, 774–775.

sára. A január 22-én megtartott tanácskozáson az elnök kifejtette az uralkodó terveit: ezek ellen ugyan senki nem szólt nyíltan, de mikor Rottal egyenként kérdezte a jelenlévőket, kitérő válaszokat kapott, s végül felszólította őket, hogy írásban fejezzék ki készségüket.

Ha ezt az általában „voxoló vers”-nek hívott verstípust consultatióknak, Lansius Consultatió-ját pedig a politikai nevelés egyik formájának fogjuk fel, a fő különbséget abban láthatjuk, hogy a tübingeni tanácskozás (vagy legalább a kiadott szöveg egy része) szóban, közönség előtt hangzott el, a magyar politikai röpiratként, olvasmánynak készült. Innen az, hogy a consiliariusokat sem az elnöknek, sem az egymás után voksolóknak nem kell megnevezniük, s ugyaninnen származtatható, hogy a Rottal vezetett tanácskozásba elbeszélő részletek keverednek. Az elnök beszédének végén a megjelentek általános hangulatát csupán leírja a szerző (11–12 vsz.), két tanácsos, Kolonics Ferdinánd és Czobor Imre voksa egy versszakba szorul (76), (ennek is fele tisztán elbeszélés), Korompay Péter beszédének csak kivonatát közli (77), amire újból elbeszélő rész következik (78), s az utolsó felszólaló szövegének első két sora ugyancsak narratív jellegű (79). Ugy látszik tehát, olvasásra szánt consultatióba könnyen beszüremkedett a hagyományos elbeszélő modor hatása. Az már a propagandisztikus célból következik, hogy Rottal a tanácskozást nem zárhatta le, hiszen e „voxoló vers”-et éppen az előadói javaslat cáfolására szánták.

Az iskolából átvett forma különben kiváló lehetőséget adott a szerzőnek, hogy saját politikai nézeteit kifejtse. Először is tulajdonképpen választhatott, hogy kit szólaltat meg a résztvevők közül, megengedhette magának, hogy jelen nem lévőkkel beszéltesse (Illésházy György, Korompay Péter), és hogy a felszólalók jellemét, vélt vagy igazi pártállását szabadon, a szembesítés legkisebb veszélye nélkül bemutassa.

Rottal propozíciójához rangjuknak megfelelően az esztergomi (Szelepcsényi György) és a kalocsai érsek (Széchenyi György) szólunk hozzá elsőnek: az előbbi ígér segítséget, de nem mondja meg, hogy mennyit; a második sem zárkózik el a kérés elől, még egy oldalvágást is tesz a kálvinisták ellen, de azt javasolja, hogy a király forduljon a megyékhez, mert „ilyet ég ki hallott, Pozsomban az urak ígértek most adót” (23. vsz.). A leghosszabban beszélő világiak közül az országbíró (Forgách Ádám), Pálffy Miklós Pozsony megyei főispán és Illésházy György sem mondanak nemet, de a teher vállalásának „modalitását” kutatják, a fizetés „alkalmatos rendjét” (28. vsz.) keresik, s attól tartanak, hogy felajánlásuk rendszeres adóvá válhat (34. vsz.). A vonakodók érveléséből teljesen világos, hogy rendi jogokra gondolva húzódoznak: éppen ezeket fejt ki aztán egyértelműen Berényi György és Mórocz István Pozsony megyei alispán. Előadják, hogy adó megszavazása csak országgyűlés feladata lehet, a Rottal vezetése alatti hamisító törvénytelen, erőteljesen védik a nemesi adómentességet, utalnak a Wesse-lényi-szövetkezésre három kivégzettjére (52. vsz.), majd az óvatoskodó vagy magyarul sem tudó (76. vsz.) főurakat támadva Mórocz István ezekkel a szavakkal fejezi be beszédét, és vele az egész tanácskozást:

Ne vessen közöllünk senki az holtakra,
Kik szabadságukért mentenek halálra,
Él sem egy, sem kettő, adózásunk oka,
Ha úgy is, ezerszer légyen kurva anyja.

A másik magyar „voxoló vers”, azaz consultatio, Thököly hadi tanácsa címen ismeretes.²⁷ Történeti háttére röviden felvázolható: Sebestyén Endre címzetes erdélyi püspök 1680 őszén Lipót békeajánlatával Thökölyhöz utazott, a kuruc vezér talán október elején tárgyalt vele, s ezután kerülhetett sor „arra a tanácskozásra, melyet Thököly főtisztjeivel tartott”; – magát a verset 1681 április vége előtt írták.

Ha már a Rottal János vezette tanácskozásnál elbeszélő elemek beszüremkedéséről beszélhetünk, itt azt kell megállapítanunk, hogy az egész consultatio narratív keretbe került: a szerző ugyanis azzal a fikcióval lép fel, hogy jelen volt a tanácskozáson, annak mintegy jegyzőkönyvét adja. Ennek következtében elfogadható benne az az elbeszélő részlet, amelyben Thököly az elsőnek, spontánul voksoló „Se-regék”-et csillapítja; – a felszólalások olvasott volta miatt persze itt is felesleges, vagyis az olvasóra bízható a határozat meghozatala, s az iskolázott olvasónak befejezőképpen nyilván megfelelt – a záróstrófa utolsó két soraként – egy latin disztichon beillesztése.

²⁷ *A magyar irodalom története* II. Bp. 1964, 284; *A kuruc küzdelmek költészete*, 751.

A consultatio-formában megírt röpirat támadóan katolikus-ellenes, és felveti azt az általánosabb kérdést, hogy a fejedelemsnek meg kell-e a rendeknek adott hitlevelét tartania (20–21. vsz.); szóba kerül továbbá Thököly kurucainak az a központi politikai kérdése, hogy kell-e, vagy lehet-e törökökkel szövetkezni. A válasz Szepesi Pál voksában úgy hangzik, hogy „ha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak”, vagyis a töröknek (47. vsz.). Farkas Fábián szerint Erdélyi módjára kell hódolni (89. vsz.), más meg azt mondja, hogy Apafi legyen a magyar fejedelem (48. vsz.); ugyanakkor elhangzik az is, hogy „Magyar végházunkban magyar kívántatik, / Csatázó törököt ezek üzik s érik” (82. vsz.).

Befejezésül annyit még a két magyar nyelvű, protestáns consultatiohoz, hogy a szerzők irodalmi műveltsége és elvárt közönsége nagyjából az iskoladrámákéval lehetett azonos: Rottal tanácskozásában megtalálható az állam hajójának antik toposza (14. vsz.), Thököly haditanácsában a „historia magistra vitae” gondolata, s a gyöngyösiánus kellékek mellett az utóbbiban (13–14. vsz.) a *Szigeti veszedelem* (VI, 50) egyik helye öröklődött tovább.²⁸

Katolikus szerzőtől származó consultatio mindössze egy ismeretes. *Gemitus Hungariae* a címe, írója a tárgy természeténél fogva ismeretlen, írásának ideje – Varga Imre szerint – 1677 őszre; ma ismert három változata közül egy (talán kettő is) nyomtatványból készült, nyelve latin.²⁹ A verselő vallása felől nem lehet kétség, mert apostoli koronát (4. vsz.), Máriát és magyar szenteket említ (6. vsz.); latinul írott magyar mértékű felező tizenkettesein azért nem akadhatunk fenn, mert ilyen versforma a korban számos akad. A protestáns szövegektől abban különbözik, hogy élő személy helyett – a paquillusokra emlékeztető módon – a megszemélyesített Hungaria vezet a tanácskozást, hat ország, majd Magyarország és Franciaország királya fejt ki véleményét, de máskülönben consultationak elég szabályos, mert Hungaria tanácskéréssel vezet be és ugyanó zárja – eléggé megalapozatlannak ható császárpárti rezolúcióval. A magyar király úgy jut szóhoz benne, hogy Hispania javasolja megkérdészt; Hungaria kissé egyházi tónusban beszélve fordul hozzá segítségért („Potentissime rex, miserere mei”, (64. vsz.), Rex Hungariae a legnagyobb jóindulattal válaszol, de kéretlenül és váratlanul megszólal Rex Galliae, és 30 strófában (72–102) fejt ki, miért nem híhet Hungaria a magyar királynak: emiatt nincsen komoly súlya a rezolúciónak, amely akár ellenkező értelemben is megfogalmazható lenne.

Már Varga Imre a *Török áfium* hatásának tulajdonította, hogy a *Gemitus Hungariae* írója sorra veszi a legfontosabb európai országokat. A kiadott szöveg és az *Áfium* gondosabb összevetése arról győzhet meg, hogy szerzője nemcsak ismerte, hanem maga előtt tartotta Zrínyi röpiratának szövegét, mikor versét írta. Jórészt az *Áfium*-ból való ugyanis Polonia beszéde (43–46), nyomok vannak belőle Italiában (47–50), a legfeltűnőbb egyezéseket azonban a Rex Galliae szónoklata tartalmazza. Mindkét helyen Mátyással kezdődik a német–magyar viszony áttekintése, azonosak a helynevek és személyek (81–85). Bizonyítékul csak egyetlen példát idézek:

„bár csak Mátyás király halála után való historiát rumináljuk, meglátjuk, hogy Felsi Lénárd, Rogendort, Joachim Brandeburgi herceg operatiói... országunkban haszontalanul multak el... tekintünk Basta, Svendi Lázár, Belgiojosa, Colaldo, Bukoy, Roszburm, Montenegro, Ekenperger, Hardek hadakozásit: bizonyára semmi jónkra nem voltak. Tekintsük Erasmus Taifl harcát, ki nem csak szerencsétlenül, de egész keresztényen nemzetnek olyan gyalázatjára [volt], hogy soha eleget rajta nem bánkodhatunk, holott azt írja Istvánfi, egy meszel vajon vagy mézen árulnak vala egy németek a törökök”.³⁰

81. Ipsi historiis a Corvino vestro

Exemplis Leonardi, Rogendorf rem monstro,
Basta, Belgiosa, quid praestitit nostro,
Bucquoi, Colaldo turpior est monstro.

82. Brandenburgiensis princeps Ioachimus,

Quid fecit Svendius, Hardeque Casimirus,
Ruszrum, Montenegro et Egenbergius,
Ab his in patria mansit dolor meus.

²⁸ *A kuruc küzdelmek költészete*, 180–188 és 768–770. (Itt jelent meg első, nem teljes szövegű kiadása.)

²⁹ *A kuruc küzdelmek költészete*, 298–299, 334–335, 281–383.

³⁰ *Zrínyi Miklós Prózái művei*, Négyesy László hagyatékából kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1985, 213.

85. Erasmi Teufel expeditiones
Describit Istvánffy, cunctas actiones,
Modio butyri ubi nationes
Germanicas Turca vendidit, o mores.

IV.

A magyarországi consultatiók politikai irányzat és nyelv tekintetében teljesen más csoportjába tartoznak a jezsuiták XVIII. századi kiadványai. A kisalakú, 100 lap körüli terjedelmű liber gradualisok kivétel nélkül népszerűsítő ifjúsági könyvek, latin nyelvük a rend oktatási rendszerének következménye. A kiadványtípus jól ismert, de tartalmilag feltáratlan és nehezen hozzáférhető: emiatt kerül szóba – mintegy mutatóban – csupán kettő a feltételezhető számos közül. Az egyik a tiszta consultatio-formát megjelenítő *Consilium decem-virorum Hungariae* (Nagyszombat, 1722), melyet a jótolú Kazy Ferenc írt, a másik a tudós Turóczi Lászlónak tulajdonított és a kassai egyetem számára kiadott *Comitia regnorum ac provinciarum Ungariae* (Nagyszombat, 1717). Az utóbbiból két változat ismeretes.³¹

A *Comitia regnorum* című könyvecske már ajánlása szerint is a haza hasznát szolgáló consultatót tartalmaz (pro utilitate patriae in opusculo... consultationes); formailag az iskolai színjátszás és a declamatio kombinációja, mely a rövidebb változatban az országgyűlés kihirdetésének alkalmát (1–17), az előkészületeket (18–32) valamint magát az országgyűlést tartalmazza, és három consultatióból áll (32–70). A bővebb változatban a szereplők a consultatók bevezése után az Ékesszólás kertjébe (viridarium Eloquentiae) kérnek bebocsátást, ahol még arról következik disputa, hogy a magyar nemesnek kell-e filozófiát tanulnia; az Eloquentia természetesen a bölcséleti tanulmányok mellett foglal állást, majd imák következnek, s a kiadványt – helyöltés céljából – a retorika rövid, táblázattal kísért tanai zárják (123–138). A két utóbbi résznek nem sok köze van már a consultatiohoz, de mindkettő tartalmaz néhány igen hasznos információt, hogy kiket és milyen céllal készítettek fel a jezsuiták közéleti – tulajdonképpen hivatali – vagy katonai pályára, és milyen politikai tanokat kötöttek lelkükre búcsúzásképpen.

A kassai jezsuiták Nagyszombatban megjelent kiadványa Savoyai Eugén péterváradai győzelméhez és Temesvár elfoglalásához kapcsolódik: felszabadult az egész ország, és immár új politikai program vált szükségessé. A consultatiókban élő személyek helyett végig allegorikus (Mars, Sors) vagy tartományokat megszemélyesítő alakok szónokolnak. A drámai és politikai akciót olyképpen kapcsolja össze az író, hogy ugyanazon cselekménynek előbb politikai értelmezését, majd scenikus ábrázolását adja. Hogy némi részletezés által világosabb legyek: az „Occasio indicendorum sceniorum” cím alatt arról olvasunk, hogy a korábban elalélt (sopore pressa) Ungaria színe előtt Mars és Sors előadják bajainak igazi okát, mire Ungaria azzal a szándékkal hirdet országgyűlést, hogy boldogabbá váljék az ország, megőrizze az újonnan megszerzett területeket, és felvirágoztassa a régieket. A döntés színpadi képét „Compendium scenae” címmel írja meg a szerző. Ungaria, Sclavonia és Transylvania között trónon ülve hallgatja meg Mars és Sors szónoklatát, majd hat Nuncius lép be a győzelmek hírével; erre hangzik el a döntés, és ér véget az első, a követfogadást is magában foglaló consultatio.

A második előtt a politikai közlendők és a színpadi utasítások „Adparatus ad Comitia” és újból „Compendium scenae” cím alatt állnak. Ungaria megnyitja hat tartomány tanácskozását, és ugyanő zárja azzal a határozattal, hogy az országok egy hónap múlva terjesszék elő javaslataikat. A következő

³¹ A nagyszombati változatok pontos címe: *comitia regnorum ac provinciarum in palatio reginae Eloquentiae Cassoviae celebrata. Et...honorii...AA. LL. et Philosophiae Doctorum, dum per...Nicolaum Boca...in Universitate Cassoviensi suppremam recens acciperent lauream, oblata Tyrnaviae, 1717, 70 lap. – Comitia regnorum ac provinciarum Hungariae in palatio reginae eloquentiae Cassociae celebrata. Nunc nonnullis aucta et...Francisco Capi..., dum humanioribus Musis finem imponeret, luci publicae exhibita... Tyrnaviae, 1717, 120 lap. Ebben új bővítmény a Sáros megye fő- és alispánjának, valamint a megye tisztikarának szóló ajánlás és egy todalék (71–138). A két kötet leírása: Petrik III, 701 és V, 530 Turóczi László neve alatt.*

tanácskozás maga az országgyűlés 12 résztvevővel, ugyanannyi beszéddel és törvényjavaslattal. Minden proposíciót hangos helyesléssel, felkiáltásokkal fogadnak a tanácsosok, s a darab végén, Ungaria beszéde után, megszavazzák a dekrétumokat. A kiadvány aktualitásához tartozik, hogy ajánlása szerint a kor hőse Pálffy János generális, s a szerzőnek van néhány félreérthetetlen megjegyzése a Rákóczi-szabadharcra: minden baj oka a „pártviszály” (discordia, 4), kikkel a törökbarát politika ellen; Ungaria Péterváradnál elfogott levelekről is tud, amelyek összeesküvést igazolnak (18–22).

Az 1722-i *Concilium decem-virorum*ban³² bemutatott tanácskozás formailag pontos mása a Lانسusének, csak a személyek nincsenek néven nevezve, és hát nagyszombati liber gradualis lévén, jóval vékonyabb, szerényebb kiállítású, és más is a témája. A 10 decem-vir beszédéből, valamint az elnöki nyitó- és zárószókból, összesen tizenkét oratóiából álló tanácskozásnak ismét az a témája, hogy mit kell tenni a győztes háborúk után teljes egészében felszabadított ország felvirágoztatására, mert a korábbi dicső állapot még korántsem tért vissza, noha ezt kívánják az ősök csontrajai és sírjai, s éppen ezeknek hangját véli hallani az elnök is (7–8), aki felelősnek érzi magát az utókor előtt, mert ennek végre boldogabb időszakot kell majd megélnie (10). E bevezetés, mármint a hazafias retorika időről időre más és más politikai törekvést szolgáló, akkor már évszázados múltú és semmivel nem rövidebb jövő előtt álló toposzai után, – melyekhez még a nemesség elpuhultságát, a kulturális elmaradottságot (47–50), sőt még a XVII. században olyannyira közkeletű „szegény megromlott haza” képét is csatolni tudta az író, – a jezsuitáktól elvárható sorrendben az éppen aktuális politikai program következik.

Az első beszéd természetesen a vallás és az állam viszonyáról szól, és a szónok az eretnesség erősza-
kos kiirtását javasolja benne (21–22); a második tárgya a Mária-tisztelet, amelyet akkoriban a közösségi tudat ősi elemének és a boldogulás biztosítékának tekintettek az ellenreformátorok (27). A harmadik decem-vir a nemességről szól: a gyermekekkel nem törődő szülőkéről (45–46), a rangjukon aluli szórakozásba merülő úrfiakról (48–49) festett kép után a javaslat következik: aki végképpen nem alkalmas a tanulásra, menjen haza gazdálkodni az eke szarva mellé, a többi azonban tanuljon, és vagy katonának álljon, vagy pedig joggal foglalkozzék (49–50). A negyedik beszéd szerint a fiatal nemesnek tudnia kell szónokolni, értenie kell a joghoz (56–59), s ezzel kapcsolatban elhangzik egy érv is a magyar rendek hagyományos idegengyűlölete ellen: ha a mieink tanulnának, nem kellene idegeneket ültetni magas pozíciókba (62). A következő szónok – egy idős tiszt – a katonai hivatásról beszél: részletezi a régi dicsőséget, hogy a hunok magukat a rómaiakat győzték le, s hogy Mátyás elfoglalta Bécsset (69). Megemlíti a kuruc fegyverletételt intéző Pálffy Jánost (72); javasolja, hogy az erős és edzett fiatal nemesek menjenek katonai pályára (72–73), és szóba hoz néhány aktuális kérdést: a zsoldos hadsereg ügyét (69–70), meg hogy a legénységet edzett parasztokból kell verbuválni (73).

További újabb keletű gondolatok az ötödik beszédétől jönnek szóba. A kereskedelem szószólója helyteleníti, hogy az ősök indokolatlan előítéllettel lenézték (75–76), és példának a velenceieket, főként azonban a hollandokat állítja, akik csecsemőkoruktól a kereskedelemre készülnek, és szakadatlanul fáradoznak, míg a mieink henyelelnek, és persze elszegényednek (82–83). A következő beszédnek a gyér lakosságú Magyarország betelepítése a tárgya. A szónok a földművelés fellendülését, a második természetét, általános jellemvonássá vált lustaság (93) ellenszerét látja a kolonizációban, és reméli, hogy az idegenek idővel éppúgy a régi lakossághoz idomulnak majd, mint régen a jászok, a rutének és a szászok (97). A nyolcadik szónok a majorátus meghonosítását ajánlja, mellyel a családi vagyon szétaprózódását lehet megakadályozni (100–101), a kilencedik az iparnak szenteli beszédét: békében és háborúban egyformán hasznos, mondja, és szerinte azokat kell rávenni, akik katonának természetüknél fogva alkalmatlanok (112). Megjegyzésre érdemes itt, hogy az „artes civiles” körébe tartoznak a művészetek is (113–114). A XVIII. század eleje, állítja a decem-vir, a festészetben és a szobrászatban egyenrangú az antikvitással, és más lenne Magyarország arculata, ha – mai szóval – művészei, az említett ágazatok mellett egyszersmind építészei is lennének. Művészetnek minősül a kertművelés, amit Lipót császár és király fiaival együtt, tulajdon kezével végez (117–118). Az utolsó beszéd luxus elleni kirohanás: maga a pestis ez, ami felülről terjed a nép közé, de főként mégis a nemesség betegsége (123–124).

³² *Concilium decem-virorum Hungariae in liberis suadae campis celebratum, honori... AA. LL. et philosophiae neo-magistorum, cum in... Universitate... Tyrnaviensi per... Joannem Korneli... suprema AA. LL. et philosophiae laurea condecorarentur, ab... Rhetorica Tyrnaviensi oblatum Tyrnaviae, 1722.*

Az elnöki zárszóból optimizmus árad: eddig csak vágytunk a boldogságra, most mindent elértünk, eljutottunk a boldogság kikötőjébe, ahol immár valóban boldog életet élhetünk.

Mielőtt a latin jezsuita consultatiókhöz – legalább az ismertetett két munka alapján – irodalmi kommentárt fűznék, szükségesnek látszik legalább néhány szóval bemutatni a politikai eszméket és a forrásokat, amelyekben e szerény ifjúsági kiadványok alapulnak. A feladat azért nehéz, mert a szóba jöhető elméletekkel nem éppen sokat foglalkozott a magyar kutatás, sőt hasonló tárgyú, magasabb színvonalú külföldi munkák sem nagyon kerültek szóba eddig. Első látásra annyi tűnik valószínűnek, hogy a hazai közönségnek író jezsuiták között a liber gradualisoknál magasabb színvonalon, de korántsem eredeti módon egyedül a polihistor Szentiványi Márton foglalkozott politikával.³³ Őkonómiai kérdésekről írott disszertációjának egy része a politika tudományának körébe tartozik, és ugyaníde számítható erődítéstana,³⁴ melyet saját bevallása szerint nagyrészt bajor rendtársa, Adam Contzen *Politiciájából* kivonatolt. Contzen mellett Arisztotelészre, Laurentius Beyerlinckre, Didacus Saavedrára és Florimundus Raymundusra hivatkozott még az állami adóztatást tárgyaló *Centum observationes economice-monarchicae*jában,³⁵ melyet a már említett és más, francia, közelebről meg nem nevezett forrásokból legtöbbször szó szerinti hűséggel állított össze; eredetisége néhány tétel hazai alkalmazási lehetőségének felvetésében áll, de még ennek is csak helyenként mutatja nyomát, egyebek között amikor a magyarországi só-, arany- és ezüstbányákról (39–41. pont), az esztergomi érseki szék betöltéséről (63. pont), valamint arról ír, hogy 1684–95 között a hivatalosan kivetett 80 000 porciónál a hadtáptisztek (officiales bellici) jóval többet hajtottak be a lakosságon, akiket emiatt kártalanítani kellene (67. pont). Az abszolutizmus szellemében szólnak még passzusok a kereskedelem és az ipar hasznáról (27–29. pont), a külföldi fényűzési cikkek vámolásáról (16–18. pont), a királyi ménesek hasznos voltáról (47. pont), a játékkártya megadóztatásáról (54. pont), ötletei vannak, hogyan lehetne a nemességet adózásra bírni (2., 30–31. pont), s a behajtás módjának kapcsán igen sokat beszél a tisztviselői morálról.

Szentiványi Márton feltehetőleg pontosan azokat a politikai elveket írta le, melyeket Bécs a XVII. század végén időszerűeknek tartott, és amiket a jezsuita elméletírók is magukévá tettek, tekintélyei között pedig valószínűleg a már említett Adam Contzen (1573–1645) az, aki őt is, bécsi rendtartásait is – egészen az 1720-as évekig – leginkább befolyásolhatta.

A közép-európai jezsuiták politika-elméletének e megalapozója I. Miksa bajor választófejedelem gyóntatójaként 1620-ban *Politicorum libri decem* címmel majdnem ezer filio-lapos művet adott ki. Könyvének 1629-i kölni kiadását már 1632-ben bejegyezték a nagyszombati könyvtár katalógusába, s megvolt az Illésházak és az Erdődyei tulajdonában is. A bajor jezsuita politikájának egyik fontos forrása Justus Lipsius, Contzent meg már Lipsius második löweni utóda, Nicolaus Vernulaeus használta; ő az, akinek könyvéből a mi III. Károly királyunkat tanították. Contzen hazai (és osztrák) hatása azért látszik eleve jelentősnek, mert könyvét II. Ferdinándnak ajánlotta, és már ismerte a császár gyóntatója, Guillaume Lamormaini, mikor uralkodójának életrajzát megírta (1637).³⁶ A nagyszombati

³³SERFÖZŐ József, *Szentiványi Márton S.J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*, in *Jezsuita Történeti Évkönyv* 1941, 5–176; PÁRNICZKY Mihály, *Szentiványi Márton és a Corpus Juris Hungarici*, in *Jogi professzorok emlékezete* c. kötetben (Bp. 1935) 7–15. M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* Bp., 1961. 144–150. – Szentiványi maga nevezi *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea* c. nagy munkáját enciklopédiának (Dec. III, Pars II, 215–273; tisztán politikai (adózási) tárgyú a *Centum observationes oeconomico-monarchiae* (Dec. II, Pars II, 297–308). A Dec. III. Pars II. politikai tárgyú közleménye: 188–287.

³⁴*Calendarium Tyrnaviense* 1684 (RMK II), ugyanez a nagyszombati német kalendáriumban két évvel később, rövidítve jelent meg (RMK III, 3411).

³⁵Arisztotelészről a *Politiciáa* hivatkozik, de minden részlet az *oeconomia*ból való. – L. Beyerlinck: *Magnum theatrum vitae humanae* I–VIII Coloniae Agrippinae 1631; a spanyol Saavedra könyvének (*idea principis Christiano-politici 101 symbolis expressa*) amszterdami, 1651-i kiadását használtam, Florimundus Raymundustól a kölni, 1717-it (*Synopsis omnium hujus temporis controversiarum*).

³⁶A könyv első kiadása: Moguntiae, 1620. A 2. kiadás possessor-bejegyzéssel a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. – Ernst-Albert SEILS, *Die Staatslehre des Jesuiten Adam Contzen* Lübeck-Hamburg, 1668, *Historische Studien*, 405. – Elterjedtségéről: SEILS, *i. m.* 191–227, ugyanitt Vernulaeusról (215–220) és III. Károlyról. (219).

liber gradualisokkal nagyjából egy időben (1717), Bécsben jelent meg egy osztrák jezsuita, Gerhard Hillebrand *Politica Austriaca in imperatoribus Austriacis*-ában mind Contzent, mind Vernulaeust kiaknázta. E nem éppen a legmagasabb tudományt képviselő könyv szerzőjének Contzenhez fűződő kapcsolatait – a szövegegyezéseket – már kimutatták, nem nehéz azonban Vernulaeus könyvének ugyanilyen természetű nyomait sem felfedezni nála.³⁷

A consultatióknak nevezett oktatási formára az tartozik e többé-kevésbé tudós és rendszeres könyvekből, hogy a politikai szónoklatot szerzőik irodalmi szempontból nagyjából egyforma szabályokkal írták körül. Lipsius, mint említettem, viszonylag hosszan foglalkozott vele, Contzen Lipsius stílusát dicsérve, de a ciceronianizmust ajánlva (IV, 20, 6–7) írt róla, s rövidséget (breviter) és világos előadást (dilucide) kötött a consiliarius lelkére (IV, 8, 4). Vernulaeus elődje kívánalmait a méltósággal, az eleganciával és a megnyerő előadásmóddal egészítette ki (plena gravitatis et ponderis, non affectata elegantia, sed nec intermissa gratia, II, 3, 3). Hillebrand majdnem szó szerint követte a löweni professort (morum gravitas, sermo purus dilucidus, plenusque ponderis, non prolixus et affectatus, 60): gyanítható tehát, hogy a Magyarországon megjelent jezsuita consultatiók írói tartalmi tekintetben követték az idézett teoretikusokat, mint stilszták pedig megvalósítani igyekeztek kívánalmaikat.

V.

A consultatiók irodalmi vetületére fordítva most már a szót, a jezsuita kiadványokban először is az tűnik szembe, hogy a nemesség nevelésére (és átnevelésére) tett erőfeszítések során felbukkan bennük a parlagi és az elszegényedő nemes figurája, a hazai viselet és az ősi szokások őrzésének óhaja, a falu és a város ellentéte, a városi ember vidéki szórakozása, az erős parasztkatonaság és a bölcs tiszt, a képzett jogász és a művelt megyei tisztviselő:³⁸ alakok, amelyek még számtalanszor felbukkannak majd a későbbi magyar nyelvű szépirodalomban. E távolabbi perspektívákkal szemben ezúttal nagyobb figyelmet fordítunk az egykorú tényezőkre, közülük is elsősorban a szónoklatok retorikájának és az ezt megszabni hivatott előírásoknak, amelyek voltaképpen a genus demonstrativum stílusát próbálják szabályozni.

Az előtanulmányok híján nem könnyen véghez vihető vizsgálathoz abból lehet kiindulni, hogy a politikai szónoklatnak általában ciceronianusnak kellett lennie, a most feltárt anyagból pedig ebben a vonatkozásban arra támaszkodhatunk, hogy a *Comitia regnorum*-ban az országgyűlést előkészítő beszéd bevallottan Cicero Catilina elleni második beszédének mintájára készült (11–12). A stílus megfontolásoknál nem árt persze a szövegek célját és az eddig használatos irodalomtörténeti korszakfelosztást is figyelembe venni: egyfelől arra gondolni tehát, hogy a beszédek valóban elmondásra szánták, és hogy az 1720-as évek a mai felfogás szerint a későbarokk korába esnek ugyan, de nem sokkal későbbi Amade László már későbarokknak nem mondható költészet, Mikes Kelemen „világos stílus”³⁹ és Faludi prózája: mindháromból valami újra következtethetünk.

Meg kell vallani, hogy amire „támaszkodhatunk”, vagyis egy Cicero-szöveg fiktív magyar országgyűlési beszédé átalakítása ma kissé meghökkentőnek tűnik, de akkor nyilván nem volt az, sőt iskolai körökben az ügyes alkalmazás kimagasló érdemnek számított; még arra is van különben példa, hogy Cicero Catilina elleni első beszédéből Nagyszombatban szeplőtelen fogantatásról szólót szerkesztettek.⁴⁰ A történetileg helyes álláspont nem a csodálkozás vagy idegenkedés tehát, hanem sokkal inkább annak vizsgálata, hogy mivé változott Cicero „klasszikus” szövege a XVIII. század húszas éveiben, majd pedig, összefoglalásképpen, annak áttekintése, hogy az akkoriban használatos tankönyvekben hogyan tanították a politikai célú szövegek ciceronianizmusát.

A két első mondat egymás mellé állítva a következő képet mutatja:

³⁷ Vernulaeustól való (*Institutionum politicarum libri quatuor* Lovanii 1647) Hillebrandnál egyebek között a nemesség meghatározása (206., ill. 281.) és a nevelés hasznáról szóló rész (322., ill. 390).

³⁸ *Comitia*, 30–31., itt olvasható: „praeter grandia nomina, vacua cellaria” uo. 47-en a törvény-szövegben: „Veste patria, moribus antiquis, Ungarus, vivito”. A vidéki élet: *Concilium*, 47., a katonaságról: 64–75., jogászok: 59–60.

³⁹ Az egykorú retorikákat alább idézem. – Mikes és Faludi stílusáról HERCZEG Gyula, *A régi magyar próza stílusformái* Bp. 1985, 262–278.

⁴⁰ *Immaculati conceptus Mariani argumentum* Tynaviae 1734.

Cicero 1, 1.

Tandem aliquando, Quirites, L. Catilinam, furem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic urbi ferro flammaque minitantem, ex urbe vel emisimus vel ipsum egre dientem verbis persecuti sumus.

Comitia 18

Quod a Deo Ter Optimo Maximo diu ac multum summisque vocibus precati sumus, aliquando tandem, Cives, Bizantium tyrannum, elatum superbia, furem potentia, pestem provinciis sacrilege intentantem, vobis atque regno huic ferrum, ignes, caedes, incendia minitantem, ex Ungaria vel depulimus vel ipsum ultro praesidia deserentem persecuti sumus.

A történeti szituáció átalakítása a háromszemélyű keresztény Isten említésével, valamint Catilinának a klasszicizálva körülírt török szultánnal, Rómának Magyarországgal való helyettesítése által könnyen sikerült. Első látásra megállapítható még, hogy a modernizálás során nem változott meg a mondat felépítése, észrevehető viszont az iskolai gyakorlat hatása és a XVIII. század irodalmi izlésének (divatának) megfelelő átalakítás. Az előbbi, akkoriban szokványosnak tűnő kategóriába sorolnám például „nefarie” és a „sacrilege” felcserélését, inkább az utóbbiba már a szinonimák feltűnő szeretetét (ferro flammaque – ferrum, ignes, caedes, incendia) és a kisebb-nagyobb párhuzamos mondatbeli szakaszok halmozása iránti hajlamot. Cicero „furem audacia”-ja adott alkalmat, hogy a szerző két azonos szótagszámú, rímelő részletet illesszen egymás mellé (elatum superbia, furem audacia) ott, ahol ezt az antik szónok elkerülte, és a késői író nemcsak megtartott a négy -tem végződést, hanem növelte is számukat (deserentem); azt is megtette, hogy a nagyobb akusztikai hatás kedvéért megfordította a „tandem aliquando” szórendjét.

Hasonló megállapításokra lehet jutni az utána következő mondatból:

2

Cicero 1, 1

abiit, excessit, evasit, erupit. nulla iam pernicies a monstro illo atque prodigio moenibus ipsis intra moenia comparabitur. atque hunc quidem unum huius belli domestici ducem sine controversia vicimus. non enim iam inter latera nostra sica illa versabitur; non in campo, non in foro, non in curia, non denique intra domesticos parietes pertimescemus.

Comitia 18

Abiit, excessit, evasit, erupit. Atque hunc quidem unum calamitatis diuturnae auctorem citra controversiam profligavimus: non enim in lateribus Ungarorum sica illa Asiatica grassabitur, non in regia, non in foro, non ad aras, non ad focos, non ruri denique, non domi metu percelleremur, fuga vexabimur, seditione excruciamur.

A magyar szerző 2. alatt idézett szövegéhez Ciceróhoz képest még szembetűnőbb a szinonimák halmozása, a párhuzamos mondatbeli szakaszok kedvelése, amelyekkel itt is akusztikai hatást akart elérni. Változtatás nélkül átvitt tehát Ciceróból a négy hasonló értelmű ige, amit Kaprinal István 1758-ban a synonymia híres példájaként idézett,⁴¹ a „non”-nal kezdődő mondatszakaszok száma viszont ötről hétre emelkedett, s az utolsó (non denique) ezen felül három azonos végződésű igével bővült. Megjegyzésre érdemes végül, hogy az ókori mintában két, a XVIII. századi szövegben három „non”-nal kezdődő részlet azonos szótagszámú.

Ezek után talán már nem véletlen furcsasággént idézhető a *Comitia regnorum* bővebb változatából az a mondat, amellyel a szónok az Eloquentia elé lép és megkezdí beszédét. Az eredetiben folyamatosan szedett szöveget (szövegeket) itt és a továbbiakban is mindenütt az egykorú fogalmaknak megfelelően membrumokra (kólon) és incisumokra (komma) tördelve közlöm, hogy szerkesztési módjuk könnyebben áttekinthetővé váljék. A membrum a jezsuita Georg Worpitz meghatározása szerint olyan szó szerkezet (constructio seu structura verborum), amely hangzásilag teljes, tartalmilag nem: teljessé csak a mondat befejezésével válik; az incisum ezzel szemben olyan szó csoport, amely után előadás köz-

⁴¹KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae* I, Cassoviae 1758, 628.

ben rövid szünetet tartunk. Az előbbi hossza 10–18, az utóbbi 8–10 szótag lehet.⁴² Mivel az egyes membrumok és incisumok az eddigi példákban is nemegyszer azonos kezdetűek (pl. non), azonos vagy hasonló végződésűek voltak, a „similiter cadens” (homoeoptoton) és a „similiter desinens” (homoeoteleuton) fogalmával kell még tisztában lenni. Mindkettő az *Auctor ad Herennium*nak nevezett ókori retorika-szerző terminológiájából származik: az egyik a szóvég, a másik az azonos rag miatti hasonló végződést jelenti.⁴³ Az idézendő mondatok tagolását elősegíti még a membrumok és az incisumok egymás mellé rendelésének tana. Kaprinainál compar (isocolon) a neve azoknak a membrumoknak (és incisumoknak), amelyek megközelítőleg azonos szótagszámúak. Az elméletírók megjegyzik még, hogy az incisumok szintaktikailag teljes fő- vagy mellékmondatok is lehetnek, és megemlítik, hogy a grammatikai és a retorikai tagolás korántsem azonos egymással.

Lássuk azonban magát a mondatot:

3

Exigit labor praemium,

Praeses sapientissima,

Eloquentia disertissima.

Huc susceptae mortalium aspirant curae,

huc industriae tendunt humanae,

huc communes ornium vertuntur ollicitudines:

ut secundissimus nautas excipiat portus,

vela facimus

undas subimus,

ut laetissimus viatores recreet terminus,

iter adornamus,

passibus instamus;

ut victoriosissimus habeat bellatores campus

manus conserimus,

arma urgemus,

ut triumphalis currentes exornet laurus,

non sudori parcimus,

non pedibus indulgemus.

A hihetetlen gonddal felépített szerkesztményben mindenekelőtt a jóhangzás szempontja szerinti tagolás tűnik szembe. Ilyen a megszólítás és a mondat is, melyet három „huc” és négy „ut” anafora bont részekre: a mondat membrumai ezek, amelyek a retorikai szabályoknak megfelelően nagyjából azonos szótagszámúak (13, 11, 16; 14, 15, 17, 13). A „huc”-kal kezdődő mondatszakaszokat (membrum) belső rímek szerint oszthatjuk tovább: egybecsengenek a „susceptae” és „curae”, az „industriae” és „humanae” szavak, s ugyanez áll, ha függőleges irányban nézzük azokat (susceptae, industriae). A leghosszabb membrum végződése előtt az előzőkétől, de új belső rímje van (communes, sollicitudines), s nyilván azért tér el az előzők sémájától, mert az „ut”-tal kezdődő mondatok előtt áll, és mintegy átmenetet képez azokhoz. A második részben lévő membrumok közepe és vége az előzőhöz hasonlóan rímel, s ugyanaz a rím ismétlődik az aljuk rendelt, 5–8 szótag között ingadozó incisumokban, amelyeknél az utolsó kettő még anaforával (non) is hangsúlyossá válik.

A membrumok és incisumok gondos elhelyezése és rímeltetése valószínűleg annak a stílusnak felel meg, amit Kaprinai István körmondatosnak (stylus periodicus) nevez. A mondatszakaszok elrendezése mellett a jóhangzás másik eszköze a verselésből ismert lábák alkalmazása. Az a próza numerózus, amelyben a rövid és a hosszú szótagok arányosan oszlanak meg, a terjedelmesebb és rövidebb szavak váltakozva követik egymást; különösen jó, ha a körmondatot három, de inkább négytagú szó zárja, az utolsó előtti szótag pedig lehetőleg rövid.⁴⁴ Különösen fontos tudni, hogy a szónoki beszéd ritmu-

⁴² *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae secundum doctrinam... Gypriani Soarii... ad captum et praxim faciliorem accommodata a P. Georgio Worpitz... aucta perhretoricam ecclesiasticam... editio prima in Hungaria Tyrnaviae 1728, 542–544.*

⁴³ KAPRINAI, *i. m.* 633. LAUSBERG, §§. 725–729. A szerző megjegyzi, hogy a két fogalom membrum-záradékként gyakran fedi egymást (§ 731).

⁴⁴ KAPRINAI, *i. m.* 632. LAUSBERG, § 719.

sa soha nem csaphat át versritmusba: szabály, hogy egy ütem két szóra nem mehet át, de számít az egymás melletti szavak lábainak aránya: például az, hogy két egymás melletti szóban négy rövid szótag ne kerüljön egymás mellé.⁴⁵

E hosszú magyarázat előrebocsátása után, és annak példájaként, hogy az előbb idézett mondat a korban nem egyedülálló, a *Concilium decem-virorum*ból idézek egy hasonló terjedelmű, nem kevésbé bonyolult mondatot (18).

Vidimus polluta Divorum templa,
 nudata suis ornamentis aras,
 violata Divorum simulacra;
 polluit, nudavit, violavit haeresis.
 Vidimus ejectos e suis penatibus sacrorum Antistites,
 pulsos e patriae fimbis religionis defensores,
 eliminatos scelerum, ac impietatis vindices;
 ejecit, eliminavit, exterminavit haeresis.
 Vidimus discerptam concordiam, convulsas leges,
 detractum Iustitiae velum,
 annatam in suum excidium partiam;
 convulsit, discerpsit, armavit haeresis.
 Vidimus denique eversam Hungariae fortunam,
 obscuratam gloriam,
 majestatem depressam,
 vidimus et videmus quotidie,
 et jam non conjectura,
 sed oculis manibusque tenemus...

A mondat ötös tagolást a „vidimus” anafora teszi szembetűnővé, a befejező tag nyomatékosságát a „vidimus et videmus” biztosítja benne. A három első „vidimus”-szal kezdődő mondatszakaszhoz három további, rövidebb társul, amely vízszintes és függőleges irányban mindig igen változatos rímes viszonyban áll a membrumokkal és egymással. Külön figyelmet érdemel a refrénszerűen ismétlődő, „haeresis” szóval záródó részlet (epifora), mely előtt rímelő szinonim igék halmozódnak, és minden ilyen sor változó szótagszámú (10, 13, 9). A klauzulákról talán rövideen annyi is elég, hogy az utolsó előtti szótagok gyakran rövidek: ezt Masenius ajánlotta a szónokoknak.⁴⁶

Az elég bő stilisztikai példatárt két okból látszott érdemesnek közölni. Az egyik annak bemutatása, hogy 1720 táján a világi oktatására szánt szónoklatokban (consultatiókban) elég jól kivethető sajátos, a korábbival nem azonos, de annak eszközeit használó stílusiránnyal számolhatunk. Neve, ha a kor retorika-szerzői és politikai írói által hirdetett terminológiát vesszük figyelembe, későbarokk ciceronianizmus lehet, amely azonban Ciceroéhoz, de akár Pázmányhoz és Zrínyihez képest is bizony elég cikornyásnak tűnik. A bemutatott példák és a megvilágításukra citált elméletírók korántsem teljes egészükben feldolgozott megjegyzései és tanácsai azt sejtetik, hogy elmondásra – és nem elolvasásra – szánt szövegekben alkalmazták nagy előszeretettel, mert a hallgatók fülét akarták gyönyörködtetni vele. Megkockáztatható még az a vélemény, hogy talán éppen a XVIII. század első felére jellemző: nyilván nem azonos a Cicero-követéssel, amit Contzen és Vernulaeus képviseltek; a XVIII. század első felében kiadott retorikák természetesen veszik, Kaprinai István azonban a similitur cadens-ről írva megjegyzi szónoklattanában, hogy „nem kell túl gyakran használni”. Ugyanakkor ő az első, aki az argutiáról fejezetet ír, mert úgy tudja, hogy a korában módfelett divatosá vált:⁴⁷ 1750 táján valami váltásról lehet szó a latin szónoki stílus történetében.

⁴⁵ *Cypriani Soarii... Artis rhetoricae libri III. in tabulas radacti, item rhetoricae ejusdem explicatio* Tytnaviae 1730, 222–223.

⁴⁶ Jacobus MASENIUS, *Palaestra oratoria* Coloniae Agrippinae 1678, 171. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a nagybányai jezsuitáké volt (1727). – HERCZEG Gyula (i. m. 152–155) a 4. szám alatt idézethez hasonló, de rímtelen mondatot hoz Alvinczi Pétertől.

⁴⁷ KAPRINAI, i. m. I, 593, 633.

Ha a későbarokk ciceronianizmus a kor elmondásra szánt, politikai beszédei jellemző stílusának sejtető (talán vehető is), és ha szabályai olyan retorikai művek alapján határozhatók meg, amelyeket az egyházi szónoklatra is alkalmaztak, vagy kifejezetten a prédikálás módjának tanítására írtak, a tudós szerzők pedig tudva tudták, hogy prédikációt nemigen szoktak latinul mondani, felvetődik a kérdés, hogy ugyanez a stílus nem honosodott-e meg a magyarban. Nem a politikai beszédben ugyan, hanem a prédikáció ama fajtájában, amit különös gonddal írtak meg, s ha alkalom és lehetőség adódott, szívesen kinyomtattak, – a halotti beszédekben.

A nagy ambícióval fogalmazott és el is mondott oratio funebresek publikálása leginkább abban a társadalmi rétegben vált szokássá, melyet a jezsuiták „politikuskokká” akartak nevelni. A szónokok valószínű különbségére nem kell különösen nagy gondot fordítani, mert ha a református beszédek olykor szárazabbak, bibliai passzusokkal zsúfoltak, erősen tanító jellegűek, s a protestánsok szerkesztésmódja is más, a halállal kapcsolatos gondolatok és vigasztalások nagyjából azonosak vagy legalábbis elég hasonlóak.

Az egyes beszédek megítélésénél azt kell feltétlenül tudomásul venni, hogy minden szavuk a gyászoló család és a rokonság szoros ellenőrzése alatt hangzott el, vagyis a pap semmit nem mondhatott, amit megbízóinak köre jóvá nem hagyott. A megrendelőnek is nevezhető csoportnak a tartalom ellenőrzése mellett nyilvánvalóan érdekében állt, hogy hatásos, afféle „örökre emlékeztető” beszéd hangozzék el. Ebben a követelményben foglaltatik a köztetszés stílusra kiterjedő megkívánása is – legalábbis abban a kulturális környezetben, melyet a gyászolók képviseltek és elvárásaikkal hallhatólagosan kifejeztek.

A gyászbeszéd egy további sajátossága abban áll, hogy soha úgy el nem hangzott, ahogy írásban (nyomtatásban) ránk maradt, mert a szónok aligha tanulta vagy tanulhatta be szóról-szóra, s amit emlékeztetőbe vésett, azon is változtathatott elmondás közben. Több szónok egyenesen megmondja, hogy beszédének papírra tételére és kinyomtatására csak a temetés után kapott megbízást, és közben huzamos idő eltelt. A ránk maradt beszédek szövege tehát kétszeres ellenőrzésen ment át, s ez méginkább valószínűvé teszi, hogy a halott megdicsőítését, a vallási vigaszt és a gyász meggyökeresedett kifejezési formáit valóban paradés beszédbbe kellett foglalni, amelynek az adott közösség normarendszerét, a közlést is tükröznie kellett.

Nem kétséges, hogy e közlés úgy általánosságban vajmi nehezen megragadható. Ha azonban egy adott helyzetben (temetés), elvárt, irodalminak tartott művön (gyászbeszéd), meglehetősen zárt, nagyjából azonos vagyonú és műveltségű réteg (gazdag köznemesség) elvárásaként próbáljuk megragadni, talán juthatunk valamire. A retorikai szempontú vizsgálat terve az előadott, nagyon is egyedi és ugyanakkor állandóan ismétlődő körülményeket mérlegelve így még talán igazolható, bár könnyűvé aligha tehető: feltáratlan az anyag, elég bizonytalan, hogy a magyar stíluselemek közül mit is azonosíthatunk a latin későbarokk jelenségeivel, és a prózaritmus mibenléte is eléggé kidolgozatlan. Nincsenek ugyanis a kérdések eldöntésére jól kezelhető szabályok, de még annyira megfogható fogalmak sem, mint az ókorban és a XVII–XVIII. század retorikusainál, akik adott esetben egészen világos példákkal tudtak szolgálni tankönyveinkben. Röviden szólva, a magyarban méginkább „hallására” van utalva az ember, mint az idegen nyelvben és a korábbi századokban.

Hogy e nehézségek között legalább a szövegek tagolásának lehetősége adva legyen, vessünk számot mindenekelőtt azzal, hogy a „próza...ritmikussága (legalábbis ma már) inkább elvileg létezik, mint gyakorlatilag”,⁴⁸ vagyis hogy manapság sokkal kevésbé írnak elmondásra szánt prózát, mint régebben, azaz az eddig tárgyalt politikai és még tárgyalandó halotti beszédek fogalmazásának idején. Ösztönösen törekednek viszont jól hangzó szóbeli előadásra a népmesék előadói, akiknek gyakorlatából Kovács Ágnes vont le következtetéseket. Egy Szatmár megyei meseszöveg elemézes során arra a megállapításra jutott, hogy az alapegység „a hatszótagos ütem”; nagyobb egység a „sor”, amely az egy lélekzetre elmondott mondatokat és mondatrészeket foglalja magában. „E sorok egy, két vagy három, ritkán négy ütemből állnak... Leggyakoribb... a háromütemű sor.” Fontos még számunkra, hogy bizonyos „típusba tartozó meséink egymással erős affinitást mutatnak, szerkezeti felépítésük azonos törvé-

⁴⁸SZEPES Erika – SZERDAHELYI István, *Verstan* Bp. 1981. 167.

nyű, sűrűn élnek a párhuzamos mondat szerkesztés (stilisztikai paralelizmus) és az inverzió, a hármas tagolásban való fokozás, az alliteráció és a rag ill. képzőrímek költői eszközeivel s nyelvük ritmikailag erősen kötött.”⁴⁹ Ugyanő más helyen (Nógrádsípek) viszont úgy találta, hogy „az ütemek 2–13 szótagúak. Az alapegység a kétszótagú, 4/4-es, 8 szótag körüli ütem, tehát nem a 6 szótagos”; ugyanitt a párhuzamos mondat szerkesztés jelensége a következő megfogalmazásban szerepel: „fontos tényezője a ritmusnak az ismétlés, elsősorban nem a szóismétlés, hanem inkább az azonos módon képzett szó szerkezetek, vagy azonos módon felépített mondatok, mondatrészek (szintaktikai paralelizmus) alkalmazása.”⁵⁰ Terminológiai szempontból fontos Károly S. László megjegyzése, aki szerint „hangzó ütemünkben általában nem különíthető el egymástól a verstani-ritmikai ütem és szólam, ill. a fonetikai és/vagy mondattani beszédszakasz/szólam.”⁵¹ A szakirodalomból úgy látszik tehát, hogy a hangos elmondásra szánt próza tagolásának alapjai a „fül” sugalmazásán túl elég tisztázatlanok. Lehetne ugyan a latin membrum és a sor/szólam, valamint az incisum és az ütem azonosítására gondolni, de nem sokra jutnánk vele, mert egyik sem olyan fogalom, amely ne lehetne vitatott. Az alábbiakban tehát újabb terminológiai javaslat helyett a szövegek felosztásában a mondatok (biztosan nem mindenben megbízható) interpunkcióját és a rímeket veszem alapul, mert az írásjel valamilyen (mondattani vagy hangzásbeli) tagolást jelöl, a rím pedig valószínűleg záradékként kerül egy-egy szakasz végére. Ilyen megfontolás alapján szerkesztettem meg Ács Mihály 1708-ban, telekesi Török Bálint fölött mondott prédikációjából az egyik mondat sorokba tördelt képét:⁵²

5

Ezen igékben clönkbe adgya,
 Jézus véérével megváltott
 és mind közönségesen megszorodott
 jelen való Keresztyén Hívek,
 ama' Királyi Próféta Szent Dávid,
 az ember életének állhatatlanságát,
 és nagy változás alá köteleztetett sorsát,
 mert miképpen a' gyenge virágotkska,
 a' kemény szélőtől meghervasztatik
 és semmivé tétetik:
 azonképpen a' halandó ember-is
 a halálnak mérges szelétől megfúvattatván
 meg-szárasztatik,
 meg-öletik,
 földdé, porrá, és semmivé tétetik...

A mondat, amely a beszédben korántsem kivételes szerkesztésű, mert még a teljes lapot kitevő címrát is ilyen fogalmazású, voltaképpen nagyon egyszerű: nem azonos végződésűek azok a membrumok, amelyek az értelmet hordozzák, de ugyanezeket már egybehangzóak kísérik; a mondat végén egyforma végződésű igék halmazásával írja körül a szerző azt, amit nem mond ki („meghal”), beszél azonban a „halálnak kemény”, majd „mérges” szeléről, amely „gyenge virágotkská”-t tesz tönkre. A mondat szerkezet tehát egyszerű, de nem biztos, hogy azért, mert korai – és emiatt gyakorlatlanságra valló

⁴⁹ KOVÁCS Ágnes, *A népmese prozódijáról*. (egy Szatmár megyei meseszöveg ritmikai elemzésének tanulmányai) MTA I. OK XXVI. 1969, 189, 193, 187.

⁵⁰ KOVÁCS Ágnes, *A mese-nyelv ritmusához*. Ritmikai vizsgálatok három nógrádsípei népmese-szövegen. in: *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórájához* Bp. 1980. 76–78.

⁵¹ *Uo.*, 118. – Vö. még: ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék* Bp. 1976, 34–35.

⁵² RMK I. 1756; a beszédről: KAZINCZY Andrea, *Az alkalmi beszéd stilisztikai megközelítése Ács Mihály 1708-ban elmondott halotti oratioja tükrében* in *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról* Bp. 1985. 26–27.

vagy talán primitív – , hiszen a *Concilium decem-virorum* ban is akad hasonló, melynek szerzőjét igazán nem lehet tapasztalatlansággal vádolni.⁵³

Zihali Sebes András, egykori sárospataki professzor, 1717-ben halotti beszédet mondott Bethlen László felett a család temetkezési helyén, Keresden. Az ő beszédéből való az alábbi részlet (A2r):⁵⁴

6

Béjőve a' tűz Libánusnak kapuján;
mint emészté-meg e' szépen fel-nőtt, ki-terjedett,
árnyékában sokaknak életeket hivesítő, óltalmazó, 's meg-újító nagy Czédrusát!
mint érkezék Méltóságos nagy Bethlen Ház új homályba szövétneked!
mint törék-el erődnek pálczája!
mint erőtenül meg-meg ékességednek, ditsőségednek erős istápjá
mint hozza rád szomoru gyászt, fényes napodnak ha nem végső el-enyészése
avagy tsak setét eclipsisbe való merülése!
mint esék-el tenéked-is Méltóságos, de igen keserves
Folthi valójában Mária, vagy inkább Márah,
fejednek ékes koronája!
mint iratál-bé idő előtt a siralmas Özvegyeknek táborába!
mint jutátok Méltóságos három neveletlen Grófi tsemetéji gyenge korotokban
árvaságra!
Nem tsuda hát,
hogy mindenfelől ennyi könyhúllatásokkal izzatt 's ázott orczákat látok;
hogy ennyi jaj szót, sírást, zokogást, óhajtást és keserves panaszt hallok!
mert olyan esetet rajtunk,
mellyet bizony soha eléggé meg-nem sirathatunk;
és ilyen Bethlen Lászlót, kit most el-vesztettünk, sok időig nem találunk!

E hosszú, a jezsuiták bonyolult szerkezeteivel mindenben azonos rangú mondatok a magyar későbarkok szónoki próza imponáló teljesítményei közé tartoznak. Feltehető – hisz alig lehet másként –, hogy éppoly gonddal készültek, mint egy-egy akrosztichon, képvers vagy más, akkor divatos formai játék (lusus), a szerzőjük még a sorrendre is gondolt, mikor a monstruózus szerkesztmény után olyan egyszerűbbet tett, amely könnyen képletbe foglalható. Ha ugyanis a két önálló bevezető részt (Nem; mert) q_1 -el és q_2 -vel jelöljük, a két szinonim szakasz könnyen alájuk rendelhető: $q_1 (a^1 b^1)$ $q_2 (a^2 b^2)$; csupán az a különbség közöttük, hogy a q_2 -öt rím köti össze az alája rendelt szakaszokkal.⁵⁵

Az eddigi magyar és a korábbi latin példákhoz képest a nyolc „mint”-et magában foglaló mondatban az egyes membrumok meglehetősen hosszúak (1, 6, 8), egy másik meg (3) nagyon is rövid a többihez képest. Ugy látom azonban, hogy a terjedelmesek a rímek alapján több kisebb részre bonthatók. A mondat hangos elmondását az is segítette, hogy rímei általában két-, sőt háromtagúak, a rímelő szavak több helyen azonos szótagszámúak (pálczája, istápjá; ki-terjedett, életeket; koronája, táborába, árvaságra), ez pedig újdonság az előbbi szemelvényhez képest. Az egytagú rímek (rád, gyászt) a század közepének világi dalaiéra emlékeztet (Amade). További sajátossága e résznek, hogy a szakasz záró, négytagú szavak előtt két helyen is ugyancsak négytagú áll (Özvegyeknek, korotokban), s amire eddig nem volt példa, a szakaszok elején álló „mint”-ek az utánuk következő szavakkal többször négy szótagból álló hangzatot alkotnak (2, 3, 5, 6, 8), sőt a következő is ugyanilyen (2, 5, 6, 8). A latin retorikák ismerték e fogást,⁵⁶ amely a magyarban éppoly könnyen alkalmazható volt, mint a mondatok zárása

⁵³ *Concilium*, 45: „Verum magnum est, quod conor, difficile, quod polliceo; video enim eo jam malum adolevisse, ut si molli brachio ad rem aggrediamur, littus arare, arenarum telas texere videamur.”

⁵⁴ A' régi nagy Bethlen háznak új homályba érkezett szövétneke Kolozsvár 1718, A2.

⁵⁵ LAUSBERG, §§ 737–738.

⁵⁶ LAUSBERG, §§ 1053–1054.

többtagú szavakkal, és persze a rím; az az előírás pedig, hogy a klauzula mérésében szótaghatáron nem lehet túllépni, egyenesen kedvezett a magyar ritmushoz szokott fülnek.

Perlaki József nemeskéri evangélikus pap 1735-ben halotti beszédet mondott Seregily Péter feleségének, Kis Juditnak temetésén. Ebben áll a következő mondat: ⁵⁷

7

Szomorú példa erre	előttünk, és közöttünk tisztán,	
kegyessen, józanon,	's mértéketlenül élt,	
és a' mellyet kedves Párja	mostan még nem vélt,	
az Úrhoz az ő nyugodalmára	bóldogúl megtért,	
Istennek kellemetes,	Férfjének szerelmetes,	Feleinek igen kedves,
Kegyess Keresztyén aszszonyi állat,	Nemzetes Kis Judit Aszszony,	
ki az elmúlt esztendőnek kezdetin	ment Kálból Tsérre	
	Nemzetes Vitézlő	Segeregily Péter Urához,
végin pedig Tsérről a' mennyekbe	a Seregek Urához,	
és a sok sereg Angyalokhoz.		

A mondat viszonylagos egyszerűsége miatt az Ács Mihályéhoz hasonlítható; hasonlít hozzá abban is, hogy a fontos közlendő (ti. a halott megnevezése) nincsen rímrendszerbe foglalva, és a szakaszvéget rínek halmozásával fejezi be (kellemetes, szerelmetes, kedves). Az első három rím elég keresett és egytagú, az utolsó három ragrím.

Végül utolsóként egy jezsuita halotti prédikációból idézek. Szerzője az írói pályát 1720-ban kezdő Szabó István, de beszéde elég késői, 1744-ből való. ⁵⁸

8

Ugy látom, Méltóságos, Nagyságos, Tekintetes,	Fő, közép, és alsó renden lévő	szomorú halgatoim!
---	--------------------------------	--------------------

hogyan valaki a halandóságnak	meg másolhatatlan törvénye alá vetettek,
ha a' természetnek	minden ajándékiban részesítették is;
ha magoktól a' Grátziáktól	minden kedvességben neveltettek is;
ha idővel világi hatalomba,	méltóságba, és dütsőségbe öltöztettek is
kedvet mindazonáltal	az halálnál kedvességekkel nem találhatnak,
tekintetet előtte méltóságokkal,	és dütsőségekkel nem nyerhetnek,
szabados uralkodásnak uttyát	hatalmokkal bé nem vághatták.

A mondat első felében azonos szóval kezdődő és két háromtagú rímmel záruló membrum sorakozik egymás után, mindenben megfelelő a korábbi példák alapján elvárható követelményeknek. Más már a mondat második felének három szakasza, mert itt a szónok csupán arra vállalkozott, hogy a két első membrum kezdetét hozza rokonságba (kedvet, tekintetet): került azonban a szótagszám egyeztetését, a harmadikban még határozottan eltért a sémától. Statisztikai kérdés lenne annak vizsgálata, hogy mindig így járt-e el; a biztos csak annyi, hogy az 1720 táján latinul író nemzedéktársainak beszédstílusát nem követte a végsőkig.

VII.

Az ismertett anyagból a következtethető tehát, hogy a feltűnően rímeltetett próza a XVIII. század első felében divatozott, akkoriban viszont a szónokok vallásra való tekintet nélkül elfogadták és használták. Nincsen nyoma még Hoffmann Pálnak a Vezekénynél elesett négy Esterházy fölött elmon-

⁵⁷ Nemes, nemzetes, vitézlő Seregily Péter uremnak... kedves élete párjának... Kis Judit aszszony-nak utolsó... oszlopa 1736, 7.

⁵⁸ Halotti prédikáció... Horvát Ersébet... Festetics Iosef... hites társa... utolsó halotti tisztessége... alkalmatosságával Sopron 1744.

dott búcsúztatójában (1653), amely korának a maga nemében legjobb, példamutató teljesítményének látszik,⁵⁹ és csak nagyon elvétve használta beszédeiben Jaklin Balázs, aki Czobor Ádámot és Draskovich Pált temette 1690 körül.⁶⁰ Hogy mikor jött be a rimelés divatba, csak találgatni lehet: talán 1690–1700 táján. Elmúlásának idejét meghatározni ugyancsak nehéz: feltehetőleg az 1750-es években következhetett be.

Még nehezebb annak feltárása, hogy a consultatio, mint a politikai nevelés eszköze, milyen mértékben befolyásolta eszméivel a gazdag köznemesi réteget, melynek számára a szerzők voltaképpen írták. Hogy a formát ismerték és kedvelték, s hogy XVIII. századi stílusában átvették, az kétségen kívül áll. Sokkal tisztázhatatlanabb, hogy miként hatottak a hirdetett eszmék. Tények bizonyítják, hogy a magyarországi rendek nem lelkesedtek az abszolútizmusért, és nem viselték szívükön a rekatolizációt. Kérdés lehet, hogy az „ősi szokások” és ruházat tisztelgére buzdító szónoklatok, a közigazgatási és katonai pálya ajánlgatása, a magasabb műveltség propagálása mennyire befolyásolta őket, s ugyancsak vizsgálendő lenne, hogy a „régí dicsőség” mely fázisokon jutott ideig, majd ment tovább a XIX. századba, jelentett-e valamit a parasztok kiszipolyozása elleni intelem, az elmaradottság publicisztikus beismerése, ill. a kereskedelem és az ipar fejlesztése melletti szónoklat. A legfőbb irodalmi kérdés pedig az lenne, hogyan beszéltek a magyar nemesek az országgyűléseken.

Nem lehet szabályszerűség, – sokkal inkább véletlen műve –, hogy a jezsuita consultatio abban az időszakban honosodott meg, amikor a membrumok és incisumok végére szívesen állítottak rímeket. Mint láttuk, e szokás a latinban és a magyarban egyformán kimutatható, valószínűleg párhuzamosan fejlődött ki, s úgy látszik, egyidejűleg ment is ki a divatból. Eme óvatosan fogalmazott kijelentések után azt lenne érdemes vizsgálni, hogy mi előzte meg, és mi követte. Hogy valóban az erősen numerózus próza-e (melyhez idővel a rimeltetés társult), utána pedig csakugyan a stílus argutus, aminek szabályait – állítása szerint – Kaprinai István fogalmazta meg nálunk elsőnek, ugyancsak divatjelenségként hivatkozva rá, ennek eldöntése csak későbbi kutatások feladata lehet.

Andor Tarnai

LA „CONSULTATIO” EN HONGRIE

(A l'histoire des formes littéraires et du style de l'instruction politique)

Partant de l'ouvrage de Thomas Lansius, paru dans un remaniement anglais aussi, l'auteur considère la „consultatio” comme une forme littéraire se créant aux écoles à l'époque de la Renaissance tardive et, en même temps, de l'absolutisme précoce, et il analyse ses monuments retrouvables dans la littérature latine de Hongrie et dans la littérature de langue hongroise.

Il constate que, dans le domaine du genre dramatique, c'est dans le drame scolaire intitulé *Cura regia* de Kristóf Lackner qu'on trouve pour la première fois la „consultatio” (Kassa, 161), puis elle se rencontre, par suite d'un remaniement de Hongrie, dans le drame de Papinianus d'Andreas Gryphius, joué à Eperjes (1669) et à la fin du XVIIe siècle, dans un drame scolaire de langue hongroise aussi. Dans la deuxième moitié du XVIIe siècle, la consultatio devint l'une des formes de la publicistique, puis, dans la première moitié du XVIIIe siècle, ce sont les jésuites qui publièrent, en tant que *liber gradualis*, des consultations régulières. Les doctrines politiques que les jésuites voulaient populariser, remontent à Contzen et à Vernulaeus; c'est la libération du pays de la domination turque qui assurait l'actualité de ces éditions.

La seconde partie de l'article s'occupe du cicéronianisme du baroque tardif en tant que style des „Consultations” jésuites. L'auteur conforte avec la pratique les manuels scolaires jésuites et constate que leur style n'est absolument pas un cicéronianisme pris au sens du XVIe siècle, mais une nouvelle variante de celui-là, qui travaille avec beaucoup d'accumulations, avec la rythmisation des textes et avec les rimes généralement acceptés dans les bouts de kolen et comma, qui vivaient dans les variantes latines et hongroises également et qui persiait en général jusqu'au milieu du XVIIIe siècle.

⁵⁹RMK I, 868.

⁶⁰RMK I 1418 (Czobor Ádám felett, 1692) RMK I, 1466 (Draskovics Pál felett, 1694).